
**Геннадій Єфіменко
Станіслав Кульчицький**

**КОРДОНИ І ТЕРИТОРІЯ
УКРАЇНИ У ХХ ст.**

Україна має державний кордон з Білоруссю, Молдовою, Польщею, Росією, Румунією, Словаччиною та Угорщиною. Сучасний державний кордон України сформувався у ХХ ст. На його формуванні позначилися різноманітні чинники. Серед них визначальними були два: українська етнічна територія, яка істотно змінилася з часів існування держави Богдана Хмельницького, і непохитна воля українців об'єднати свої етнографічні землі «від Сяну до Дону» в національну соборну державу. Під терміном «українська етнічна територія» слід розуміти як корінні етнічні землі, де сформувалася українська народність, так і безпосередньо прилеглі до них колонізовані землі, де українці становили більшість населення. На визначенні лінії кордону суттєво позначився також дореволюційний адміністративно-територіальний поділ тих держав, у складі яких знаходилася Україна. Певний вплив мав також економічний, географічний та ідеологічний чинники. У даній статті простежується процес формування кордонів України у доленосному для українського народу ХХ ст.

Перед Першою світовою війною територія розселення українців перебувала у складі двох імперій — Російської і Австро-Угорської. Витискувані з місць проживання аграрним перенаселенням, українські селяни здебільшого осідали не в найближчих містах, а на придатних для землеробства вільних землях. Внаслідок цього населення міст на території розселення українців формувалося переважно з представників інших націй. Оскільки в Австро-Угорщині вільних земель не було, то поширеним явищем серед українців стала еміграція на американський континент. По-іншому складалася ситуація в Російській імперії, де українські корінні етнічні землі протягом тривалого часу межували з малозаселеними територіями, які поступово заселялися українцями. Відтак суцільна територія розселення українців в межах Російської імперії за кілька століть істотно розширилася. Українці брали участь в колонізаційних процесах нарівні з росіянами і представниками інших народів.

Перед Першою світовою війною суцільна територія, на якій українці були абсолютною більшістю населення, за оцінками В. Кубійовича, зробленими в 1930-х рр., становила 718 300 км², з яких 75 500 км², або 10,5% земель знаходилися в складі

Австро-Угорщини, а решта — в складі Росії¹. За оцінками Микити Шаповала територія українських етнографічних земель була більшою. За підрахунками вченого, перед 1914 р. територія, на якій українці чисельно переважали всі інші національності, разом узяті, становила 739 тис. кв. км. (в тому числі в Росії — 665, в Австро-Угорщині — 74), а населення — 46 млн. осіб (в т. ч. в Росії — 39,6 млн., в Австро-Угорщині — 6,4). На цій території проживало 32 662 тис. (71,0%) українців, 5 379 тис. росіян (11,7%), 3 796 тис. (8,2%) євреїв, 2 079 тис. (4,5%) поляків, 871 тис. (1,9%) німців².

Національний склад населення в межах етнографічної України по регіонах був такий (за наведеними Шаповалом даними)³:

Територія і населення		Правобережжя ⁴ (Росія)	Лівобережжя ⁵ (Росія)	Степ ⁵ (Росія)	Західні землі ⁷ (Австро-Угорщина)
Територія тис. кв. км.		221	203	241	74
Населення тис. осіб		15 853	12 940	10 810	6 408
У %		100	100	100	100
У тому числі					
українці	у тис. осіб	11 531	10 498	6 476	4 157
	у %	72,7	81,1	59,9	64,9
росіяни	у тис. осіб	770	2 005	2 599	3
	у %	4,9	15,5	24	0,05
євреї	у тис. осіб	2 048	285	659	804
	у %	12,9	2,2	6,1	12,5
поляки	у тис. осіб	740	7	62	1 270
	у %	4,7	0,05	0,6	19,8
німці	у тис. осіб	354	63	369	88
	у %	2,2	0,5	3,4	1,4

¹ Географія українських і сумежних земель. — [Факс. перевид.]. — К.: Обереги, 2005. — Т. 1: Загальна географія. / Опрац. і зред. В. Кубійович. — С. 19.

² Шаповал М. Засади української визвольної програми. — Прага, 1927. — С. 6.

³ Табл. складено за: Шаповал М. Засади української визвольної програми. — С. 6–7.

⁴ За Шаповалом: «Волинь, Поділля, Київщина та українські частини губерній Минської, Гродненської та Холмщини та ще й Бессарабія».

⁵ «Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина й українські частини Курщини, Вороніжчини, Донщини».

⁶ «Таврія, Катеринославщина, Херсонщина та укр. частини Кубані й Ставропілля».

⁷ «Галичина, Буковина, Підкарпаття».

Етнографічний принцип був єдиним можливим критерієм у визначенні кордонів майбутньої національної держави. Наявність статистичних показників про етнічний склад окремих регіонів Російської і Австро-Угорської імперій, що підтверджували дані етнографічних досліджень, сприяла визначенню територіальних меж майбутньої національної державності.

В межах Російської імперії контури українського етнографічного масиву вперше були визначені Всеросійським переписом 28 січня 1897 р. Національний склад населення під час перепису визначався за рідною мовою. Однак певна кількість українців за походженням не назвала своєю рідною мовою «малоросійську» (як вона фігурувала в анкетах) внаслідок впливу на них асиміляційних процесів — як стихійних, так і свідомо спрямованих царською адміністрацією. Тому реальна кількість українців була більшою, ніж це показував перепис.

За даними перепису 1897 р., українці становили абсолютну більшість у 9 губерніях Російської імперії. В Подільській проживало 2 442,8 тис. українців, що становило 80,9% усього населення губернії, в Київській — 2 819,1 (79,2%), Волинській — 2 095,6 (70,1%) Полтавській — 2 583,1 (93,0%), Харківській — 2 009,5 (80,6%) Чернігівській — 1 526,1 (66,4%) (в українських повітах — від 86 до 98%), Катеринославській — 1 456,4 (68,9%), Херсонській — 1 462,0 (53,5%), Таврійській — 611,1 тис. (42,2%, в материковій частині — 60,6%)⁸. У кожному з повітів цих губерній, за виключенням чотирьох північних повітів Чернігівщини та острівної частини Таврійської губернії (Крим), українці становили абсолютну, зрідка — відносну більшість населення.

Ще в одній адміністративно-територіальній одиниці Російської імперії — Кубанській області, українці становили відносну більшість населення. Тут проживало 1 270,6 тис. українців (47%). Водночас у Темрюцькому відділі цієї області частка українців складала 75%, Єйському — 74%, Катеринодарському — 52%. Чималим був відсоток українців і в Майкопському (31%), Баталпашинському (27%) відділах та Туапсинському (24%) окрузі⁹.

Чимала кількість українців мешкала на території окремих повітів інших губерній, що межували з українськими і становили

⁸Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г: Наличное население обоого пола по уездам с указанием лиц преобладающих родных языков. // Под ред. Г. А. Тройницкого. — СПб., 1905. — Вып. 7. — С. 2–5; Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г / Оттиск из журнала «Киевская старина». — Киев. — 1905. — С. 1–6.

⁹Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. А. Тройницкого. — Т. 65. Кубанская обл. — СПб, 1905. — С. 60; Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. — М., 2006. — С. 534–535.

суцільну українську етнографічну територію. Так, в Бессарабській губернії, на південному заході українських етнографічних земель, українців було 379,7 тис., що становило 19,7% усього населення. При цьому вони переважали у Хотинському повіті (56%) і склали відносну більшість в Акерманському (26%)¹⁰.

На крайньому сході, в Донській області проживало 719,7 тис. українців, що складало 28,1% населення області. В Таганрозькому повіті українці становили абсолютну більшість (61%), а ще в трьох — Ростовському (31%), Донецькому (38%) та Сальському (28%) — значну частину місцевого населення. Основним населенням були українці і в Новоград-Волинському повіті Станіславської губернії — 50%. Ще в двох повітах цієї губернії — Медвеженському (45%) та Олександрівському (38%) — українці вже не склали абсолютної більшості¹¹.

Велика кількість українців за межами основних дев'яти губерній проживала на північному сході. Так, в Курській губернії проживало 527,8 тис. українців (22,3%). При цьому у Гайворонському повіті українців було 58%, Путивльському — 52%, Новооскольському — 51%. Тут варто назвати й повіти, де українці становили значну частину і проживали здебільшого у волостях, які межували з українськими повітами. Це Судженський повіт (48%), Рильський (36%), Корочанський (34%), Белгородський (21%)¹². У Воронежській губернії мешкало 915,9 тис. українців, причому у найбільшому повіті — Богучарському — вони становили 82% населення, в Острогозькому — 90%, Бірючийському — 71%, Валуйківському — 51%. Безпосередньо межувало з українськими повітами й українське населення Павловського повіту (42%)¹³.

На північному заході, в Гродненській губернії мешкало 262,5 тис. українців (22,6%). При цьому частка українців у Кобринському повіті складала 80%, Брестському — 63%, Більському — 39%¹⁴. В Люблінській губернії проживало 196,5 тис. українців (16,9%), які переважали у Грубешувському (60%) та Томашівському (50%) повітах, та становили значну частину населення в

¹⁰ Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. — С. 7; Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. — С. 534.

¹¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. А. Троицкого. — Т. 12. Область Войска Донского. — СПб., 1905. — С. 78; Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. — С. 8.

¹² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. А. Троицкого. — Т. 20. Курская губерния. — СПб., 1905. — С. 102; Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. — С. 7;

¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. А. Троицкого. — Т. 9. Воронежская губерния. — СПб., 1905. — С. 68.

¹⁴ Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. — С. 10; Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. — С. 530.

Холмському (33%) та Белгорайському (20%) повітах¹⁵. В Седлецькій губернії жило 107,8 тис. українців (14%), зосереджених переважно у Влодавському повіті (56%), дещо менше їх було у Костянтинівському (36%) та Більському¹⁶ (38%) повітах¹⁷. З метою нейтралізації польських впливів на території заселених переважно українцями повітів Люблінської та Седлецької губерній 23 червня 1912 р. було утворено Холмську губернію, 50% населення якої були українцями.

В Австро-Угорщині понад 4 млн. українців проживали суцільною смугою в трьох регіонах — Закарпатті, Північній Буковині та Східній Галичині. При визначенні етнічного складу населення дослідники посилаються передусім на дані перепису 1900 р. Основним критерієм для визначення національності населення Східної Галичини та основної частини Закарпаття була конфесійна приналежність (українці — греко-католики), а для Північної Буковини та комітату Мармарош в Закарпатті — рідна мова (греко-католиками на цих територіях були не лише українці). Питання про національність у перепису відсутнє, і тому дані мають певну неточність не на користь українців. Згідно перепису 1900 р. в угорській частині імперії (Транслейтанії) проживало 470 тис. українців. Вони становили більшість (відносну) у чотирьох північних закарпатських комітатах: Мармарош (46,4%), Берг (45,7%), Угоча (39,3%), Унг (36,4%)¹⁸.

Переважна частина українців Дунайської імперії (близько 3,7 млн. осіб) проживала в Австрійській частині імперії (Ціслейтанії). 297,8 тис. українців становили 40,8% населення Буковини — окремого коронного краю¹⁹. При цьому українське населення концентрувалося у північній частині краю. Набагато більше українців проживало в «Королівстві Галіції та Лодомерії», зосередившись в Східній Галичині. Тут налічувалося 3 019,6 тис. українців (62,7%)²⁰. Вони становили таку частку населення у складі східногаличанських повітів: Львівський — 37,5%, Санокський — 52,1%, Перемишльський — 54,7%, Тернопільський — 54,9%, Золочівський — 62,5%, Жолкевський — 66,1%,

¹⁵ Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. — С. 9; Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. — С. 537.

¹⁶ В Більському повіті Седлецької губернії проживало 29 тис. українців, а в однойменному повіті Гродненської губернії — 64 тис.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. — С. 541; Чорний С. М. Українці в Європі. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1900. — К., 2002. — С. 39.

¹⁹ Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. — С. 542.

²⁰ Брук С. И. Кабузан В. М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII — начале XX в. // Советская этнография. — 1981. — № 5. — С. 20–21.

Бережанський — 66,3%, Чортківський — 66,5%, Станіславський — 67,4%, Самбірський — 70,1%, Стрийський — 73,8%, Коломийський — 76,1%²¹. У Західній Галіції більш-менш вагому частку (14,3%) українці становили лише в Ясельському повіті²².

У практичному сенсі питання про визначення територіальних меж України як автономної частини Росії постало після Лютневої революції 1917 р. За цю справу взялося керівництво новоствореної Української Центральної Ради. У травні 1917 р. до Петрограда направилася делегація УЦР на чолі з Володимиром Винниченком. Відображаючи волю українського народу, члени делегації відстоювали утворення автономії в межах цілісного масиву його етнічних земель. За пропозицією Михайла Грушевського делегація Центральної Ради пропонувала Тимчасовому уряду ухвалити декларацію, у якій автономна Україна мала б встановитися в межах «губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської». Водночас наголошувалося, що «виділення неукраїнських частин з цих губерній і, навпаки, включення в склад української області українських частин із суміжних губерній, якими є Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Воронежська, Кубанська область та ін., надається Крайовій Раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом та населенням цих територій»²³.

Тимчасовий уряд Росії не вважав за можливе надати Україні автономію, обґрунтовуючи це відсутністю повноважень на такі дії і пропонуючи дочекатися Установчих зборів. Під тиском обставин він змушений був піти на поступки і визнав 3 липня 1917 р. українську автономію, а Генеральний секретаріат — органом крайового управління. Проте Україною він вважав майже вдвічі меншу територію, ніж подану у заявці української делегації. Згідно «Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові на Україні» від 4 серпня, українськими визнавалися лише п'ять губерній — Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська (без чотирьох північних повітів — Суразького, Мглинського, Стародубського, Новозибківського)²⁴. Це були ті землі, з якими Українська держава гетьмана Хмельницького увійшла до складу Російської держави в 1654 р. Тобто Тимчасо-

²¹ Там само. — С. 25.

²² Там само.

²³ Текст декларації у справі утворення Крайового комісаріату. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 86.

²⁴ Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 214.

вий уряд вважав за можливе використовувати лише історичний критерій у визначенні меж української автономії, автоматично переносючи кордони України XVII ст. на ХХ ст. Взаємної згоди у питанні про територію, підпорядковану Генеральному секретаріату, не було досягнуто. Однак на конфронтацію з Тимчасовим урядом Генеральний секретаріат не наважився.

Після падіння Тимчасового уряду ЦР проголосила 20(7) листопада 1917 р. III Універсал. Про кордони України в ньому говорилося наступне: «До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів»²⁵. Таким чином, Центральна Рада ще раз підтвердила свою прихильність етнографічному принципу у визначенні кордонів УНР. Такий підхід не дозволив УЦР включити до складу УНР частину Таврійської губернії — півострів Крим, де українці становили меншість населення, і лише в двох повітах — Євпаторійському та Перекопському їх кількість ненабагато перевищувала 20%. В III Універсалі не згадувалася також і Кубанська область, де на той час утворився окремий крайовий уряд.

На час захоплення більшовиками влади в Петрограді позиція ЦК РСДРП(б) у питанні про кордони була тотожною з підходами Тимчасового уряду. Відповідно територія України бачилася в межах п'яти губерній — Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (без північних повітів). Саме ці території й охоплювала восени 1917 р. обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю²⁶. Однак необхідність боротьби з Центральною Радою змусила більшовиків змінити своє ставлення до цієї проблеми і фактично визнати кордони України у визначених III Універсалом межах. Свідченням цього є рекомендації, надані 30(17) листопада 1917 р. наркомом у справах національностей РНК РСФРР Йосипом Сталіним у розмові з представником ЦК УСДРП Миколою Поршем та членом Київського обласного комітету РСДРП(б) Сергієм Бакинським. При висвітленні позиції більшовицького керівництва щодо подальших дій представник Раднаркому наголосив на необхідності скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів з утворенням на ньому Центрального виконавчого комітету рад

²⁵ Третій Універсал Української Центральної Ради. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — 4 березня — 9 грудня 1917 р. — К., 1996. — С. 398–399.

²⁶ *Волин М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. — Харків, 1931. — С. 70–71.

України, який повинен був замінити Центральну Раду. Сталін радив: «Взятися до скликання з'їзду повинні ви — кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін.»²⁷ Це свідчило про фактичне визнання керівниками РСДРП(б) висунутого українцями етнографічного принципу у визначенні кордонів²⁸. Хоча у цій телефонній розмові в словах Сталіна і пролунали нотки сумніву в законності такого визначення кордонів України («Центральна рада цілком довільно і зверху анексує нові губернії»²⁹, — говорив він), однак надалі «Україна» для більшовиків складалася із 9 губерній.

Місцеві більшовики погодилися на запропоновану Петроградом радянську форму національної державності. З метою створення такого сурогату національної державності Володимир Ленін наполіг на тому, щоб по-більшовицьки налаштовані делегати Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувся у Києві 4–6 грудня 1917 р., переїхали до Харкова і приєдналися там до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Такий об'єднаний з'їзд більшовики оголосили «справжнім» Всеукраїнським з'їздом рад і проголосили на ньому про створення радянської УНР та її уряду — Народного секретаріату. Назва радянської республіки була тотожною назві республіки, утвореної Центральною Радою, а назва уряду — схожою. У прийнятій на цьому з'їзді резолюції наголошувалося: «І Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер»³⁰. **Слід підкреслити, що у цьому рішенні, втім як і в III Універсалі Центральної Ради, про незалежність УНР мова не йшла.** Більшовицьке керівництво погодилося на етнографічний критерій у визначенні кордонів України, для нього важливим було тільки те, щоб Україна залишалася радянською, тобто підконтрольною ЦК РКП(б). Радянський уряд України претендував на ті ж території, що й Центральна Рада. Про це, приміром, нагадувало «Надзвичайне повноважне посольство Української Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки» в Москві на чолі з Миколою Скрипником 6 квітня 1918 р.: «Народний сек-

²⁷ Переговори по прямому дроту представника ЦК УСДРП М. Порша та члена Київського обласного комітету РСДРП(б) С. Бакинського з представником Раднаркому Росії Й. Сталіним. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. 4 березня — 9 грудня 1917 р. — Київ, 1996. — С. 458.

²⁸ Там само. — С. 458.

²⁹ Там само.

³⁰ Резолюція I з'їзду Рад про самовизначення України. 12 грудня 1917 р. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 р. — січень 1918 р.). 36. док. — К., 1947. — С. 88.

ретаріат завжди намагався об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх місцевостей, на які претендує ця Центральна Рада»³¹.

Етнічний критерій визначення кордонів українських територій був використаний і на переговорах представників УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною у Брест-Литовську. Позиція української делегації зміцнилася після проголошення 22(9) січня 1918 р. IV Універсалом незалежності УНР. Спроби підняти питання про приєднання до України Східної Галичини та Північної Буковини були заблоковані австро-угорською делегацією. Але українській делегації вдалося добитися включення до складу УНР Холмщини та Підляшшя. Згідно з умовами Брестського мирного договору, підписаного 9 лютого (27 січня) 1918 р., західний кордон України мав проходити по довоєнному кордону між Австро-Угорщиною і Росією, а далі на північ, «починаючи від Тарнограда западно по лінії Білограй, Щебретин, Красностав, Пугачев, Радин, Межирічя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигановське озеро»³². Більш точно кордон мала встановити спеціальна комісія після етнографічних досліджень. Накреслена лінія загалом відповідала межам розселення українців, але проти неї виступили поляки. Тому реальною влада українського уряду була лише в північній частині території, що знаходилася в німецькій зоні окупації.

Керівництво радянської Росії після підписання у березні 1918 р. з Німеччиною Брестського мирного договору було змушене відмовитися від підтримки маріонеткового уряду радянської УНР і визнати УНР, утворену Центральною Радою. Згідно з умовами договору кордони між Росією та Україною мали визначитися в ході переговорів. Однак делегація РСФРР на чолі з Християном Раковським та Дмитром Мануїльським затягувала переговори, сподіваючись на поразку Німеччини, а відтак і відмову від умов договору. Водночас уряд гетьмана Павла Скоропадського розпочав переговори щодо кордонів Української Держави з урядами Білорусії та Війська Донського, де висхідним пунктом українських позицій теж був етнографічний принцип. У випадку з Військом Донським уряд Української Держави пішов на поступки. Бажаючи мати спільника у боротьбі з більшовизмом, він, незважаючи на наявність в Донській області значної кількості українських етнографічних земель, погодився

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань, ф. 57, оп. 2, спр. 170, арк. 8.

³² Мирний договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2. 10 грудня 1917 — 29 квітня 1918 р. — Київ, 1997. — С. 138.

на те, щоб кордоном між державами стала дореволюційна межа Донської області з Харківською та Катеринославською губерніями з невеликим відступом на користь України в районі Маріуполя³³.

Іншого роду труднощі виникли у відносинах з Кубанню, що не потрапила в зону окупації німецькими військами. 28 травня 1918 р. до Києва прибула делегація Кубанської Ради на чолі з Миколою Рябоволом. Як свідчив міністр закордонних справ гетьманського уряду Дмитро Дорошенко, під час переговорів між Скоропадським і Рябоволом була укладена таємна угода про возз'єднання України і Кубані. Однак провести її в життя не вдалося. 23 серпня 1918 р. у Новочеркаську голова кубанського уряду Лука Бич підписав договір про союз з Добровольчою армією. Втім, зв'язки Кубані та України не переривалися. У жовтні 1918 р. до Києва прибула надзвичайна місія Кубанської Ради на чолі з В'ячеславом Ткачовим. Одне з її завдань полягало в з'ясуванні обставин, за яких могло відбутися об'єднання. Повалення гетьманської влади завадило реалізувати ці плани.

Складними були взаємовідносини з Кримом. Оскільки у III Універсалі Центральної Ради Крим не був зазначений як територія України, німецький уряд створив крайовий уряд на чолі з генералом Сулейманом Сулькевичем, що взяв курс на побудову незалежної держави, а в майбутньому — на об'єднання з більшовицькою Росією. Скоропадський, однак, вважав, що Крим має бути приєднаним до Української Держави на засадах автономного краю. Не знайшовши взаєморозуміння з Сулькевичем, він оголосив економічну блокаду півострова. Сулькевич капітулював і вислав в Київ делегацію для обговорення умов приєднання Криму до Української Держави. Наприкінці вересня 1918 р. умови були узгоджені, але повалення влади гетьмана завадило включенню Криму до складу України³⁴.

18 жовтня 1918 р. у Львові відбулися збори представників від українських земель Австро-Угорщини, конституйовані як Українська Національна Рада (УНРада). На зборах була проголошена українська національна держава і розглянуте питання: «чи має нова держава змагатися до злуки з Української Державою над Дніпром негайно?» Не заперечуючи необхідності

³¹ Центральный державный архив громадських об'єднань, ф. 57, оп. 2, спр. 170, арк. 8.

³² Мирний договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою. // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2. 10 грудня 1917 — 29 квітня 1918 р. — Київ, 1997. — С. 138.

³³ *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994. — С. 31.

³⁴ Там само. — С.34.

возз'єднання всіх українських земель, УНРада відсунула це питання на майбутнє — злука з гетьманською Україною загрожувала поглиненням західноукраїнських земель Росією. Кордони держави, названої Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР), визначалися УНРадою у прийнятому 13 листопада 1918 р. Тимчасовому Основному законі таким чином: «Простір Західно-Української Народньої Республіки покривається з українською суцільною територією в межах бувшої Австро-Угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українським частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Марморош — як вона означена на етнографічній карті Австрійської монархії Карла барона Черніга»³⁵.

Таким чином, можна було зробити незаперечний висновок — новостворювані у 1917–1918 рр. українські держави намагалися визначити свої кордони за етнографічним принципом. Із цього правила є одне лише виключення — включення Криму до складу Української Держави на засадах автономного краю, що базувалося передусім на економічному та географічному критерії. Однак політичні чинники не дали змоги завершити цей процес.

Символічним для України став акт Злуки від 22 січня 1919 р., що засвідчив бажання обох гілок українства жити в одній державі. Однак ні уряд відновленої УНР, ні ЗУНР не змогли вистояти в умовах міжнародної ізоляції і зазнали поразки. Закарпаття, після невдалої спроби приєднатися до ЗУНР, увійшло до складу Чехо-Словаччини, керівництво якої обіцяло українцям автономію. Окремо від Підкарпатської Русі до складу Словаччини увійшов також невеликий етнічний український масив (Пряшівщина). Загальна площа українських етнічних земель у складі Чехо-Словаччини складала близько 15 тис. кв. км.³⁶

Північна Буковина, Мармарощина та Бессарабія були окуповані Румунією. У випадку із Північною Буковиною та Мармарощиною румунський уряд використав розпад Австро-Угорщини та слабкість ЗУНР. Для окупації Бессарабії Румунія скористалася запрошенням «Сфатул Церій» (Крайової Ради), — уряду проголошеної 15 (2) грудня 1917 р. Молдавської Народної Республіки, який спочатку здобув підтримку Центральної Ради. Між УЦР та «Сфатул Церій» було досягнуто домовленості про відкладення на майбутнє питання про спірні землі. Однак вони виявилися лише прикриттям для дій новоствореного молдавського уряду у напрямку приєднання МНР до Румунії. Румунські війська до середини

³⁵ Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 23 листопада 1918 (Конституція ЗУНР) // Конституції і конституційні акти України — історія і сучасність. — К., 2006. — С. 53.

³⁶ Географія українських і суміжних земель. — [Факс. перевид.]. — К.: Обереги, 2005. — Т. 1.: Загальна географія. /Оправ. і зред. В. Кубійович. — С. 19.

лютого 1918 р. фактично зайняли Бессарабію. 9 квітня 1918 р. приєднання Бессарабії до Румунії було оформлено юридично³⁷. І хоча уряди УНР, Української Держави і УСРР не визнали законною окупацію Бессарабії, Румунія не відмовилася від захоплених територій. Загальна площа українських етнічних земель у складі Румунії в міжвоєнний період складала 17,6 тис. кв. км.³⁸

Таким чином, українська державність збереглася лише у радянській формі. Під час радянсько-польської війни 1920 р. більшовицький уряд відмовився зупинити просування власних військ на «лінії Керзона», що розділяла Галичину переважно за етнічною ознакою, хоча й залишала за межами України Холмщину, Підляшшя, Посяння. За умовами Ризького мирного договору 1921 р. значна частина українських етнічних територій (Східна Галичина, Західна Волинь, Західне Полісся, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, Холмщина) площею 122 тис. кв. км. опинилися у складі Польщі³⁹. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти офіційно визнала східні кордони Польщі, встановлені Ризьким мирним договором, і позбавила Східну Галичину статусу міжнародної території.

У 1923 р. в Україні і Росії розпочався перехід від дореволюційного адміністративно-територіального поділу (губернії, повіти і волості) на новий (округи і райони). Український уряд скористався реформою, щоб підняти перед ЦВК питання про приєднання до власної республіки тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській і Воронежській губерніях, в яких переважало українське населення. Мова йшла про приєднання до УСРР повітів та волостей Курської губернії з чисельністю населення 807,2 тис. осіб (у тому числі українців 484,8 тис., 60%), а також Воронежської губернії з чисельністю населення 1 243,8 тис. осіб (у тому числі українців — 930,9 тис., 74,9%)⁴⁰.

Майже одночасно виконком Південно-Східного (з кінця 1924 — Північно-Кавказького) краю і Південно-Східне бюро ЦК РКП(б) звернулися в політбюро ЦК РКП(б) з проханням вилучити з підпорядкування Україні Таганрозький та Шахтинський округи. Керівники Північного Кавказу посилалися на те, що до 1917 р. Таганрог з околицями входив до складу Області війська Донського.

Для розгляду подання уряду УСРР ЦВК СРСР створив Союзна комісію під керівництвом голови ЦВК БСРР Олександра Черв'якова. Після багатьох обговорень комісія прийшла до висновку про необхідність приєднати до УСРР Путивльський, Гайворонський і Белгородський повіти Курської губернії, а також Валуй-

³⁷ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — С. 38.

³⁸ Географія українських і сумежних земель. — С. 26.

³⁹ Там само. — С. 25

⁴⁰ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — С.54.

ський повіт Воронежської губернії. Всього пропонувалося приєднати території з кількістю населення 1 018,6 тис. осіб, в тому числі 591,7 тис. українців. Території з кількістю населення 1 031,2 тис. осіб (в тому числі 724 тис. українців) залишалися за Курською і Воронежською губерніями. Однак після протесту російської частини комісії питання було винесене на розгляд останньої інстанції — політбюро ЦК РКП(б)⁴¹.

11 липня 1924 р. політбюро ЦК РКП(б) розглянуло і позитивно вирішило подання властей Північно-Кавказького краю. Політбюро ЦК КП(б)У не погодилося з цим рішенням і попросило винести питання на розгляд членів ЦК РКП(б) у повному складі.

Сталін загальмував розв'язання російсько-української тяжби з територіального питання більше ніж на рік, аж поки на чолі ЦК КП(б)У став Лазар Каганович. А тим часом компартійно-радянське керівництво УСРР використовувало будь-який привід для того, щоб добитися потрібного рішення від Кремля. Йому вдалося навіть добитися підтримки своїх намірів з боку Комінтерну. В резолюцію президії виконкому Комінтерну про розпуск Української комуністичної партії від 24 грудня 1924 р. була вписана знаменна фраза: «Тепер відбувається робота з об'єднання у складі УСРР всіх суміжних з нею територій з українською більшістю населення, що входять в Радянський Союз»⁴². Однак навіть це не допомогло українцям вирішити питання на свою користь.

Після того, як генеральним секретарем ЦК КП(б)У став Каганович, ВУЦВК дисципліновано вніс узгоджені з Росією та Білоруссю пропозиції про врегулювання кордонів УСРР з РСФРР і БСРР. Росії Україна передавала основні частини Таганрозького та Шахтинського округів. На північному сході до УСРР переходив майже весь колишній Путивльський повіт, а також деякі прикордонні волості Курської і Воронежської губерній. На україно-білоруському кордоні до складу України була включена одна сільрада в південній частині Мозирського округу. Натомість до складу Білорусі Україна передавала частину Олевського і Словечанського районів, а також північну частину Овруцького району. Всього УСРР одержувала територію, на якій мешкало 278,1 тис. осіб і втрачала територію з населенням 478,9 тис. осіб.⁴³

Загальний баланс надбань і втрат був не на користь України (по населенню — 200,8 тис. осіб). Порівняємо цей результат з первинною заявкою українського уряду про перегляд кордонів: в ній йшлося про приєднання до УСРР суміжних територій з населенням 2 051 тис. осіб.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3, оп. 1, спр.1953, арк. 14–23.

⁴² Національні відносини в Україні в ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. — С. 120.

⁴³ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — С. 58.

Після прийняття постанови президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. українська громадськість не заспокоїлася. Питання про перегляд кордонів продовжувало ставитися на офіційному рівні. Тези червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У «Про підсумки українізації» закінчувалися адресованим політбюро ЦК дорученням такого змісту: «Проводити далі роботу в справі об'єднання в складі УСРР всіх межуючих з нею територій з українською більшістю населення, що входять до складу Радянського Союзу». Це доручення можна побачити тільки в офіційному тексті, який був надрукований газетою «Коммунист» 15 червня 1926 р., а також в брошурі, опублікованій за газетним текстом у Мінську в 1926 р.⁴⁴ Пізніші публікації матеріалів червневого (1926 р.) пленуму ЦК КП(б)У друкувалися без процитованого абзацу.

В грудні 1926 р. відбувся другий після 1897 р. загальний перепис населення. Опитувані відповідали на запитання про народність, тобто мова йшла не стільки про національне самовизначення, скільки про походження. Українці, які тривалий час проживали в інших регіонах, при відповіді на сформульоване таким чином запитання в анкеті підтверджували свою національність. Перепис зафіксував кордони етнографічної України всередині СРСР. Кількість українців (в тис. осіб) за межами УСРР та їх питома вага серед населення регіону проживання виглядали таким чином: Центрально-Чорноземна область (колишні Курська та Воронежська губернії, дані на 1929 р., екстрапольовані за переписом 1926 р.) — 1 773,6 тис. українців (14,63% від всього населення), в тому числі Россошанський округ — 680,6 тис. осіб (89,1%), Острогозький — 381,7 тис. (49,9%), Білгородський — 315,4 тис. (36%), Львовський — 144,9 тис. (14,76%), Борисоглібський — 107,5 тис. (12,3%)⁴⁵. У 26 районах українці склали абсолютну більшість населення⁴⁶:

Назва району	% укр	Назва району	% укр	Назва району	% укр
Каменський	99	Новокалитвянський	80,5	Воробйовський	61,2
Калачевський	97,5	Павловський	79	Грайворонський	59,3
Михайлівський	97	Богучарський	78,1	Бутурліновський	58,7
Ровенський	94,8	Алексєєвський	73,1	Ракитянський	58
Подгоренський	93,4	Острогозький	70,6	Чернянський	57,5
Россошанський	92,5	Борисовський	70,3	Будьоновський	56,6
Ольховатський	92	Волоконовський	65	Нікітовський	55,7
Петропавловський	87	Глушковський	63,8	Велико-Михайлівський	53,5
Кантемирівський	81,9	Вейделевський	63		

⁴⁴ Тезиси пленуму ЦК КП(б)У об итогах українізації. — Минск, 1926. — С. 14.

⁴⁵ *Островский З.* Проблема українізації и белоруссизации. — М., 1931. — С. 19.

⁴⁶ Культурное строительство ЦЧО. — Воронеж, 1931. — С. 229.

У Північно-Кавказькому краї (за переписом 1926 р.) проживало 3 106,8 тис. українців (37,1%), в т. ч. — Кубанський округ — 915,4 тис. (61,5%), Донський округ — 498,3 тис. (44,0%), Армавірський округ — 305,1 тис. (32,9%), Ставропольський — 245,7 тис. (38,8%), Сальський — 207,2 тис. (43,9%), Північно-Донецький — 206,5 тис. (55,1%), Терський — 194,1 тис. (30,2%), Таганрозький — 191,8 тис. (71,5%), Чорноморський — 103,9 тис. (35,7%), Майкопський — 94,3 тис. (28,6%), Шахтинський — 70,8 тис. (13,1%)⁴⁷. Якщо проаналізувати районний розріз, то виявляється, що українці мали абсолютну більшість у 37 районах Північно-Кавказького краю. Ось вони (закруглено до цілих чисел)⁴⁸:

Назва району	% укр	Назва району	% укр	Назва району	% укр
Ремонтинський	93	Павловський	85	Кримський	69
Таганрозький	93	Сальський	84	Коренівський	65
Кошарський	90	Прим.-Ахтарський	82	Єсентукський	64
Леоно-Калитвенський	90	Куцівський	80	Анапський	62
Канівський	89	Мілеровський	80	Баталпашинський	60
Темрюкський	89	Тимошівський	79	Заветинський	55
Старомінський	87	Абинський	76	Зимовниківський	55
Арзгірський	86	Виноділенський	75	Невиномиський	55
Курсавський	86	Гаряче-Ключівський	75	Мечетинський	54
М.-Курганський	86	Єйський	74	Геленджицький	52
Азовський	85	Сіверський	70	Апшеронський	51
Брюховецький	85	Слов'янський	70		
Краснодарський	85	Дивенський	69		

Таким чином, значна частина української етнографічної території знаходилася в прилеглий до УСРР території РСФРР. Особливо рельєфно це було видно на прикладі Центрально-Чорноземної області, де, за переписом 1926 р., на півдні колишньої Воронежської губернії проживало 903 тис. українців, які становили у цілісному масиві прилеглих до радянської України земель більше 90% населення. Не чекаючи опублікування остаточних даних про національний склад населення, політбюро ЦК КП(б)У з ініціативи Скрипника вирішило повернутися до проблеми українсько-російського кордону. 21 травня 1927 р. воно розглянуло питання «Про приєднання до України земель»⁴⁹. У Кремлі, однак, вважали справу з кордонами між Україною і Росією завершеною і розв'язаною.

⁴⁷ Островский З. Проблема украинизации и белоруссизации. — М., 1931. — С. 18.

⁴⁸ За українізацію радянську: Збірка постанов про українізацію на Північному Кавказі / Уклад. Ф. Чапала. — Краснодар, 1931. — С. 20

⁴⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2673.

У травні 1928 р. Скрипник знову звернувся в політбюро ЦК КП(б)У з офіційним поданням. Він писав, що українське населення територій, які межують з УСРР, цілком позбавлене можливості користуватися рідною мовою і приречене на обрусіння. Цілеспрямована русифікація мільйонів українців за межами УСРР, писав він далі, не відповідає «здійснюваній нами правильній ленінській національній політиці і послаблює її революційний вплив на пригноблені маси Західної України, Буковини, Бессарабії. В самій УСРР підіймають голову ворожі сили, які використовують ці факти курської, кубанської, таганрозької дійсності, що не залишаються невідомими. У роботі на Україні відчувається вплив тих помилок, тої неприпустимої лінії, яка проводиться на місцях, в Курській губернії, Таганрожчині і т. п.»⁵⁰

18 травня 1928 р. записка Скрипника була розглянута на політбюро ЦК КП(б)У. Кагановичу, Чубарю і Скрипнику було доручено остаточно її відредагувати і адресувати в ЦК ВКП(б).⁵¹ Редагування звелось, головним чином, до відмови від згадок про українські претензії на Північний Кавказ: Сталін реагував на рядок з національного гімну, в якому окреслювалися кордони України («від Сяну до Дону») як бик на червоне.

В листі генсеку від 25 травня 1928 р. Каганович просив поставити на закрите засідання секретаріату ЦК ВКП(б) питання «Про передачу УСРР повітів з більшістю українського населення Курської і Воронежської губерній, у зв'язку з районуванням Центрально-Чорноземної області»⁵². В ході районування з чотирьох губерній, включаючи Орловську і Тамбовську, була утворена нова одиниця — ЦЧО, але кордони України і Росії залишилися незмінними.

В лютому 1929 р. керівник делегації українських письменників на зустрічі з генеральним секретарем ЦК ВКП(б) Андрій Хвиля наважився поставити питання про кордони. Сталін дав відверту відповідь на пряме запитання: «Ми в ЦК двічі вивчали питання і залишили без наслідків. Ми повинні бути особливо обережні, тому що такі зміни провокують величезний спротив з боку деяких росіян»⁵³. Тобто основну роль в невиконанні вимог України зіграла відмова від етнографічного критерію на користь політико-ідеологічного — Сталіну потрібно було показати свою лояльність росіянам.

⁵⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2673. — Арк. 94.

⁵¹ Там само. — Арк. 32.

⁵² Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 81. — Оп. 3. — Спр. 120. — Арк. 57.

⁵³ *Terry Martin. The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* — Cornell University Press, Ithaca and London, 2001. — P. 280–281.

Схожа відмова від етнографічного критерію на користь ідеологічного чинника сталася і при вирішенні питання про створення Молдавської АСРР. Впродовж десятків років на території дореволюційної Херсонської губернії осідали переселенці з-за Дністра, внаслідок чого утворилася досить велика молдавська національна меншина. Командуючий Збройними силами України і Криму Михайло Фрунзе одержав з ЦК РКП(б) доручення окреслити кордони молдавської автономії, яка б могла служити політичною противагою анексованій румунським урядом Бессарабії. Керівники УСРР змушені були погодитися на створення автономної республіки, хоч розуміли, що у випадку повернення Бессарабії постане нова союзна республіка, до якої перейде частина української території. Незважаючи на спротив Скрипника, який 7 березня 1924 р. навіть пропонував утворити автономну Молдавську область у складі РСФРР⁵⁴, та майже одноголосне (за виключенням Володимира Затонського) рішення політбюро ЦК КП(б)У від 18 квітня 1924 р. про недоцільність утворення молдавської автономії⁵⁵, Кремль все-таки наполіг на швидкому утворенні автономної республіки. У постанові ЦК РКП(б), виданій 26 вересня 1924 р. з цього приводу, підкреслювалося: «В акті утворення Автономної Молдавської СРР повинно бути зазначено, що західним її кордоном є державний кордон СРСР»⁵⁶. Тут мова йшла не про кордон по Дністру, якого радянський уряд не визнавав, а про кордон по Пруту.

Територія АМСРР формувалася таким чином, щоб вона відповідала за величиною основній одиниці тодішнього адміністративно-територіального поділу — округу. Тому до складу автономної республіки увійшли не лише територія, де молдавани склали більшість населення, а й райони з переважно українським населенням. 12 жовтня 1924 р. сесія ВУЦВК прийняла постанову «Про утворення Молдавської АСРР». До її складу увійшли частина Балтської округи (Рибницький, Бірзульський, Олексіївський, Ананьївський та Ставровський райони повністю і частини Крутянського, Балтського і Валегоцулівського районів) та Одеської округи (Дубосарський, Григоріопольський, Тираспольський, Слободзейський райони) Одеської губернії і ряд населених пунктів Тульчинської округи Подільської губернії⁵⁷. Однак у цій постанові були дані лише основні обриси кордонів автономії, а для остаточного розмежування сесія ВУЦВК створила комісію з представників губвиконкомів Одеської та Подільської губерній і

⁵⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 48. — Арк. 64.

⁵⁵ Там само. — Арк. 65.

⁵⁶ Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — С. 69.

⁵⁷ Там само. — С. 71.

Революційного комітету Молдавської АСРР, що був на той час головним владним органом у створюваній автономії. За наслідками роботи комісії 26 листопада 1924 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову «Про скасування Балтського округу Одеської губернії і про приєднання Балтського району до складу АМСРР і про районування деяких районів Балтського округу»⁵⁸. Саме цей колишній окружний центр (м. Балта) і став столицею новоствореної автономії.

Процес формування кордонів АМСРР на цьому не припинився. У вересні 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР прийняли постанову «Про врегулювання кордонів Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки», в якій визначалися населені пункти, що додатково мали відійти до автономної республіки: «1. Передати село Болгани Піщанського району і село Нижню Слободку Велико-Косницького району Тульчинського округу до складу Кам'янського району АМСРР. 2. Передати Сербську, Кодимську, Французьку і Будейську сільради Тульчинського округу до складу Крутянського району АМСРР. 3. Передати села Івано-Богословку, Шайки, Добролюбівку, Стару і Нову Андріянівку Одеського округу до складу АМСРР. 4. Село Грабарівку Піщанського району Тульчинського округу вважати у складі Кам'янського району АМСРР»⁵⁹.

Таким чином, після уточнень до складу Молдавської АСРР увійшли 11 районів Лівобережжя Дністра. За переписом 1926 р. молдаване склали абсолютну більшість лише у Дубосарському (67,0%) та Слободзейському (64,7%) районах, відносно — у Григоріопольському (45,7%), та сільській частині Тираспольського (38,5%) районів. Українці становили абсолютну більшість у Ананьївському (51,7%, у сільській частині — 52,2%), Балтському (91,1%), Бірзульському (Котовському) (53,1%), Красноокнянському (65,9%), Крутянському, (Кодимському) (71,7%) районах та у м. Ананьїв (50,6%). Відносно більшість українці склали у Кам'янському (46,6%) та Рибницькому (48,3%) районах. Росіяни становили відносно більшість у Тираспольському районі — 32,7%, однак це було досягнуто в основному за рахунок м. Тирасполя, де росіян було 54,8%. У столиці республіки (м. Балта) відносно більшість становили євреї (39,6%), далі йшли українці (38,3%). Загалом в Молдавській АСРР наприкінці 1926 р. на території 8 288 кв. км. проживало 546 тис. осіб, в тому числі 48,5% українців, 30,1% молдаван, 8,5% євреїв, 8,5% росіян⁶⁰. У змінній після утворення АМСРР Конституції УСРР 1919 р. та в

⁵⁸ Там само. — С. 72.

⁵⁹ Там само. — С. 73.

⁶⁰ Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та писемність населення. — Харків, 1928. — С. 18.

Конституції УСРР 1929 р. за АМСРР фактично визнавалося право виходу зі складу УСРР — про це свідчило положення, у якому говорилося, що «об'єднання» АМСРР з УСРР відбувається на основі «права на самовизначення аж до відокремлення»⁶¹. Такого права не було в жодній з автономних республік в СРСР, що зайвий раз свідчить про вирішальну вагу ідеологічного чинника в створенні АМСРР. З 1929 р. столицею Молдавії став Тирасполь. Згодом змінилася і кількість районів у республіці. У лютому 1935 р. було розукрупнено три райони з виділенням на їх території таких районів: Ананьївський — з утворенням Валегоцулівського, Балтський — з утворенням Піщанського, Красноокнянський — з утворенням Чорнянського⁶².

23 серпня 1939 р. в Москві був підписаний радянсько-німецький договір про ненапад. До нього додавався секретний протокол, в якому розмежовувалася сфера «обопільних інтересів» у Центрально-Східній Європі. Розмежувальна лінія у Польщі пролягала по Нареву, Віслі і Сану, тобто більша частина міжвоєнної Польщі опинялася в «сфері інтересів» СРСР. Після того, як нацисти здійснили напад на Польщу, Велика Британія і Франція оголосили Німеччині війну. Щоб не бути втягнутим у світову війну, яка раптово стала фактом, Сталіну довелося терміново змінювати план уже узгодженого з Гітлером нападу на Польщу. Він відмовився від окупації польської етнічної території (але ви торгував собі за цю відмову переведення Литви з німецької в радянську «сферу інтересів») і здійснив вторгнення в Польщу під гаслами «визвольного походу» Червоної армії на допомогу єдинокровним братам-українцям і білорусам. Здійснений «на ходу» перегляд лінії розмежування «сфери інтересів» закріплювався в радянсько-німецькому договорі «Про дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 р. Західна Україна була возз'єднана з УРСР, у складі якої з'явилося шість нових областей — Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська і Тернопільська. Територія УРСР зросла з 450 до 540 тис. кв. км., а населення — з 30 960 до 38 890 тис. осіб⁶³.

Користуючись можливостями, які випливали з пакту Молотова-Ріббентропа, Сталін пред'явив Румунії 26 червня 1940 р. ультиматум, в якому вимагалось повернути Радянському Союзу анексовану у 1918 р. Бессарабію і передати йому населену українцями північну частину Буковини. Румунська армія без бою відійшла з територій, вказаних у радянських нотах. Цілком

⁶¹ Конституція УСРР та АМСРР. — Харків, 1928. — С. 8; Конституції і конституційні акти України — історія і сучасність. — К., 2006. — С. 67.

⁶² Довідник адмінтерподілу УСРР за станом на 15 грудня 1935 р. — К., 1936. — С. 221.

⁶³ Кульчицький С. В. Возз'єднання західної України з УРСР: проблема легітимності. // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 91.

прогнозовано з більшої частини приєднаної території більшовицьке керівництво створило нову союзну республіку — Молдавську.

Головну роль у розмежуванні території новостворюваної Молдавської союзної республіки з УРСР відіграв перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов. Він наполіг на визначенні кордонів за етнографічним принципом. Внаслідок такого підходу Українська РСР одержала три з дев'яти повітів колишньої Бессарабської губернії — найбільш північний (Хотинський) і два південних — Акерманський та Ізмаїльський, а також сім районів МАРСР з переважно українським населенням — Ананівський, Балтський, Валегоцулівський, Кодимський, Красноокнянський, Піщанський, Чорнянський. З Північної Буковини і Хотинщини була утворена Чернівецька область, а з двох південних бессарабських повітів — Ізмаїльська область. Молдавська РСР утворювалася з шести центральних повітів Бессарабії з переважно молдавським населенням і частини районів розформованої МАРСР (райони лівобережного Придністров'я). Кордон України з Молдавією набув сучасних обрисів⁶⁴.

Питання про західні кордони УРСР знову постало після нападу Німеччини на СРСР. 30 липня 1941 р. в Лондоні було підписано угоду між СРСР та емігрантським урядом Польщі, яка передбачала відновлення дипломатичних відносин та взаємодопомогу у війні проти Німеччини. Ключовим в угоді був пункт, де зазначалося: «Уряд СРСР визнає радянсько-німецькі договори 1939 р. стосовно територіальних змін у Польщі за такі, що втратили силу»⁶⁵. Це давало польському уряду змогу сподіватися, що СРСР відмовиться від західноукраїнських земель, оскільки зникла будь-яка легітимація кордону, утвореного внаслідок реалізації пакту Молотова-Ріббентропа.

Однак радянський уряд з першими перемогами оголтувався від шоку і зайняв досить жорстку позицію в територіальному питанні. Позиція емігрантського уряду на чолі з Станіславом Миколайчиком була незмінною: «Східні кордони Польщі, встановлені Ризьким договором 1921 р., є сповненням наших найскромніших прав і побажань на сході»⁶⁶. СРСР скористався такою непоступливістю, щоб розірвати дипломатичні стосунки з лондонським урядом і сформувати маріонетковий люблінський уряд. На Тегеранській конференції, що відбувалася у листопаді-грудні 1943 р., керівники країн антигітлерівської коаліції виявили близькість поглядів у польському питанні. Уїнстон

⁶⁴ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — С. 76–78.

⁶⁵ Правда. — 1941. — 31 юля.

⁶⁶ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951. — Львів, 1998. — С. 73.

Черчілль дійшов висновку, що польський уряд повинен визнати кордоном між СРСР і Польщею лінію Керзона: «Англійська позиція знайшла свій вираз у так званій лінії Керзона, яка хоча б частково намагалася вирішити проблему. Я не можу не визнати, що російські вимоги у питанні забезпечення кордонів не виходять за межі розумного або законності»⁶⁷. За цю пропозицію вхопилося й керівництво СРСР. Саме на цій основі радянський уряд підписав у липні 1944 р. таємний договір з люблінським урядом, який під контролем радянського керівництва був сформований на території Польщі після вступу радянської армії на територію Польщі. Щоб схилити люблінських поляків погодитися на лінію Керзона, радянська сторона почала залякувати їх заявами голови уряду УРСР Хрущова про необхідність «включення до складу Української радянської держави прадавніх українських земель, якими є Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав»⁶⁸.

На Кримській конференції (лютий 1945 р.) радянська делегація внесла пропозицію вважати східним кордоном лінію Керзона з відхиленнями від неї в деяких ділянках від 5 до 8 км. на користь Польщі. Крім того Радянський Союз передав Польщі додатково територію до р. Західний Буг і р. Солокія на південь від Крилова — з відхиленням від лінії Керзона на 30 км. у бік УРСР. Територія СРСР на кордоні з Польщею зменшувалася на 22 тис. кв. км порівняно з 1939 р. Нова конфігурація кордону була оформлена у договорі між СРСР та Польщею про державний кордон від 16 серпня 1945 р.⁶⁹ Українські етнічні землі на захід від радянсько-польського кордону мали бути деукраїнізовані, а землі на схід — деполонізовані. Останні поправки в конфігурацію кордону були внесені в договір «Про заміну ділянок державних територій», що був підписаний 15 лютого 1951 р. між СРСР та Польщею. Хоча частина українських земель (Холмщина, Сянщина, Підляштя, Лемківщина) залишилися за межами УРСР, у випадку встановлення кордонів України з Польщею саме етнічна територія стала основним критерієм, що визначив зміни кордонів у порівнянні з 1939 р.

За межами України залишалася ще одна велика етнічна українська територія — Закарпаття. Версальська мирна конференція у вересні 1919 р. прийняла рішення приєднати Закарпаття («Підкарпатську Русь») до Чехословаччини з умовою надання краю найширшої автономії. Таке рішення підтримала міжнародна конференція русинів-емігрантів, що відбулася у

⁶⁷ Див.: Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — С. 83.

⁶⁸ Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону. — С.105–106.

⁶⁹ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — С. 85.

листопаді 1918 р. у м. Скрентон (США). Однак чеський уряд не давав українцям автономії до жовтня 1938 р. У березні 1939 р. Закарпаття було окуповане угорськими військами.

Влітку 1942 р. союзники заявили, що не вважають себе зв'язаними Мюнхенською угодою, а СРСР не визнавав її з моменту укладення. Таким чином, Закарпаття мало б знову стати складовою частиною Чехословаччини. В дійсності ситуація склалася по-іншому. Реальну владу у звільненому Закарпатті стали перебирати народні комітети. Вони знаходилися під контролем Кремля, але створювалися на хвилі національного піднесення. 26 листопада 1944 р. з'їзд народних комітетів Закарпатської України прийняв Маніфест, в якому говорилося про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини і возз'єднання краю з УРСР. Переговори між урядами Чехословаччини та Радянського Союзу закінчилися підписанням 29 червня 1945 р. у Москві радянсько-чехословацького договору про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини та її возз'єднання з радянською Україною. Кордоном між СРСР і Чехословаччиною визнавався кордон, що існував до 29 вересня 1938 р. між Словаччиною і Підкарпатською Україною⁷⁰. Таким чином, вирішальним у приєднанні Закарпаття до України став саме етнічний чинник, однак він не був єдиним — свою роль зіграв також адміністративно-територіальний поділ довоєнної Чехословаччини, внаслідок чого невелика частина української етнічної території, що не була до 1939 р. в складі Підкарпатської Русі, залишилася в складі Словаччини⁷¹.

Остання зміна кордону УРСР сталася у 1954 р. 19 лютого ц. р. президія Верховної Ради СРСР за поданням президій Верховних Рад РРФСР та УРСР прийняла рішення про передачу Кримської області Україні. Передача мотивувалася економічною доцільністю, географічною близькістю і тісними культурними зв'язками Криму з Україною⁷². Однак ці чинники існували й раніше. Той факт, що передача відбувалася під час святкування 300-річчя входження України до складу Російської держави, вказує на те, що велику роль у цьому акті відіграв також ідеологічний чинник. Наступники Сталіна, у тому числі Хрущов, розуміли, що з припиненням масових репресій у них залишається єдина можливість утримати український народ в кордонах радянської імперії: переконати його в тому, як йому добре живеться в складі СРСР. Тобто із втратою терористичного чинника, який «залізом і кров'ю» цементував єдність багатонаціональної держави, основним ставав ідеологічний чинник, і передача Криму Україні значно збільшувала його вплив.

⁷⁰ Там само. — Арк. 102.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. — С. 92.

Після 1991 р. державний кордон СРСР на території УРСР перетворився на західний кордон незалежної України. Міжреспубліканські корони України з Білоруссю, Молдовою і Росією стали державними кордонами.

Непорушність кордонів України закріплена рядом міжнародних угод. Керівні кола Польщі та України від початку були переконані в тому, що польсько-радянський кордон мусить залишатись недоторканим як з погляду інтересів обох країн, так і з міркувань міжнародного права, яке проголошує принцип непорушності кордонів. Тому українсько-польська угода від 18 травня 1992 р. підтверджувала: «Існуючий і визначений на місцевості кордон між сторонами вважати недоторканим». Одночасно підтверджувалося, що сторони «не мають жодних взаємних територіальних претензій, а також не будуть їх висувати у майбутньому»⁷³. Таким чином проблема українсько-польського кордону, яка надзвичайно гостро стояла у минулому, була вирішена якнайшвидше. Протягом 1995–2003 рр. було проведено перевірку кордонів між двома країнами⁷⁴.

Не виникло проблем й у підтвердженні кордонів з Угорщиною та Словаччиною, детальна делімітація та демаркація яких була здійснена ще в часи існування СРСР. В 1996–2003 рр. було виконано перевірку кордонів між Україною та Угорщиною, а з 2005 р. триває повторна (після 1989–1994) перевірка кордонів між Словаччиною та Україною⁷⁵.

Затягнулося розв'язання питання про кордон з Румунією. У 1993 р. Румунія в односторонньому порядку оголосила таким, що «втратив актуальність», Договір між РНР та СРСР про режим державного кордону від 1961 року. У 1995 р. був оголошений нечинним «Протокол про уточнення лінії державного кордону», підписаний Радянським Союзом і Румунією в 1948 р. Румунська громадськість за явної співчутливості уряду почала вимагати повернення своїй країні Чернівецької області і Південної Бессарабії, яка стала частиною Одеської області. Підкреслювалося, що Україна морально зобов'язана повернути ці території Румунії, якщо вона не хоче солідаризуватися з пактом Молотова-Ріббентропа. Підготовка договору про дружбу і співробітництво та добросусідство між Україною і Румунією затрималася на багато років внаслідок невирішеності, як здавалось румунській стороні, проблеми кордону.

⁷³ Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство і співробітництво // Відомості Верхов. Ради України. — 1992. — № 43. — Ст. 613.

⁷⁴ Сосса Р. І, Заєць І. М., Трюхан М. О. Картографо-геодезичні роботи для встановлення державного кордону України // Державна картографо-геодезична служба України (1991–2006). — К., 2006. — С. 195.

⁷⁵ Там само. — С.195-196.

Коли Румунія взяла курс на вступ у НАТО і Європейський Союз, питання про державний кордон з сусідніми країнами стало неможливим залишати у нерозв'язаному вигляді. Румунський уряд вжив заходів до припинення громадських виступів за повернення втрачених у 1940 р. територій. Адже було зрозуміло, що передача Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзу стопроцентно легітимізована Паризьким мирним договором. В лютому 1947 р. Румунія змушена була укласти його з Об'єднаними Націями, які перемогли у війні. Паризький мирний договір становив ланку в цілісній системі післявоєнного європейського устрою, непорушність якого була закріплена Гельсінськими угодами.

Незмінність українсько-румунського кордону була підтверджена укладенням Договору про відносини добросусідства і співробітництва між Україною і Румунією та додаткової міжурядової угоди у вигляді обміну листами міністрів закордонних справ двох держав. Остаточо питання про кордон було знято після підписання 17 червня 2003 р. Договору між Україною і Румунією «Про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво і взаємну допомогу в прикордонних питаннях»⁷⁶. Обома сторонами була визнана демаркація сухопутної ділянки кордону, що свого часу була проведена між СРСР та Румунією. Не до кінця вирішеним залишається лише питання статусу острова Зміїний у Чорному морі, що впливає на визначення меж континентального шельфу і виключної економічної зони. Площа спірної території становить близько 7 тис. км². Обидві сторони подали меморандуми зі своїм баченням вирішення проблеми до Міжнародного суду ООН. На січневій 2007 р. зустрічі президентів Румунії та України сторони наголосили на тому, що будуть поважати рішення Міжнародного суду ООН, яке й стане основою остаточного вирішення цього питання.

При вирішенні питання про кордони з колишніми республіками СРСР постало завдання здійснити їх делімітацію та демаркацію, оскільки адміністративні межі між союзними республіками не відповідали стандартам державного кордону. Протягом 1995–1999 рр. була здійснена делімітація кордону з Молдовою. 18 серпня 1999 р. було підписано Договір між Україною та Молдовою про державний кордон. З 2002 р. тривають роботи по демаркації⁷⁷.

В 1993–1997 рр. тривали роботи з делімітації білорусько-українського кордону. 12 травня 1997 р. президенти обох країн підписали Договір між Україною і Республікою Білорусь про дер-

⁷⁶ Голос України. — 2004. — 2 червня. — № 99.

⁷⁷ Сосса Р. І, Заєць І. М., Трюхан М. О. Картографо-геодезичні роботи для встановлення державного кордону України. — С.182–187.

жавний кордон. Однак на цьому справа зупинилася, оскільки парламент Білорусі до цих пір не ратифікував цього Договору. Причиною затягування ратифікації стала неврегульованість деяких фінансових питань, а не суперечки у визначенні територіальних меж. Демаркаційні роботи на кордоні України та Білорусі не розпочиналися⁷⁸.

Істотно серйознішими виявилися проблеми, пов'язані з утвердженням українсько-російського державного кордону. Російська політична еліта не бажала змиритися з територіальними втратами, які стали наслідком завоювання Україною незалежності. Верховна Рада РФ в липні 1993 р. навіть ухвалила рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Робота над підготовкою широкомасштабного договору про співпрацю між Україною і Росією загальмувалася внаслідок неготовності російської сторони визнати існуючі кордони і заявити про те, що обидві країни не мають одна до одної жодних територіальних претензій. Лише після п'ятирічних переговорів справа зрушила з місця. 31 травня 1997 р. під час візиту президента РФ Бориса Єльцина в Київ відбулося підписання Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між двома країнами. Верховна Рада України ратифікувала договір 14 січня 1998 р., а Рада Федерації — 17 лютого 1999 р. Договір набув чинності з 1 квітня 1999 р. Головною для України у ньому є стаття 2: «Високі Договірні Сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі поважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують непорушність існуючих між ними кордонів»⁷⁹. Протягом 1998–2003 рр. була здійснена делімітація сухопутної ділянки кордону між Україною та Росією, після завершення якої розпочалися роботи з демаркації⁸⁰. Залишається нерозв'язаною проблема морських кордонів, делімітація яких не завершена.

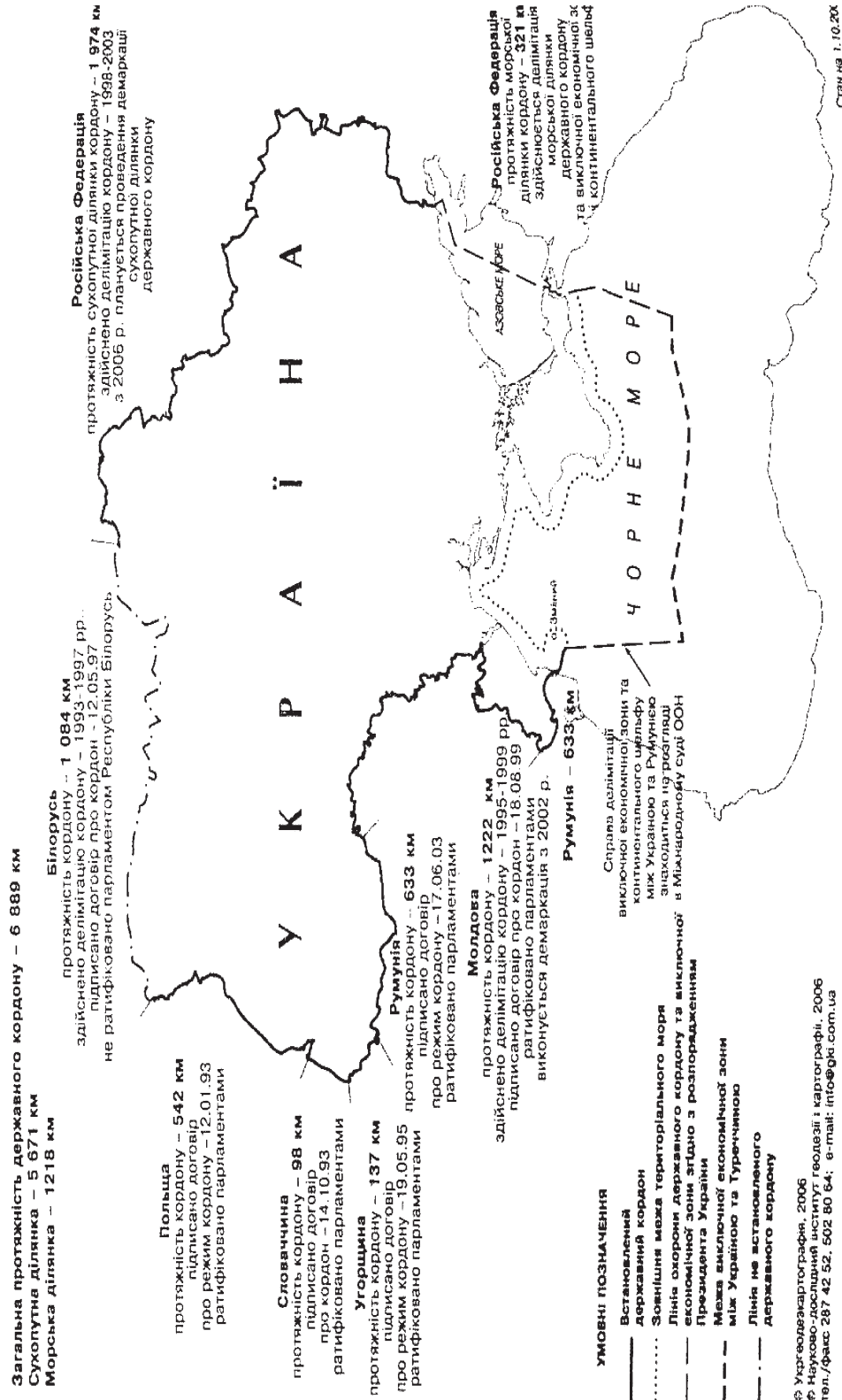
Загальну протяжність кордонів сучасної України, як морських, так і сухопутних, а також стан їх делімітації та демаркації станом на початок 2006 р. показано на поданій у додатку «Картосхемі стану договірно-правового оформлення встановлення державного кордону»⁸¹.

⁷⁸ Там само. — С. 183.

⁷⁹ http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=643_006

⁸⁰ *Сосса Р. І., Заєць І. М., Трюхан М. О.* Картографо-геодезичні роботи для встановлення державного кордону України. — С. 190.

⁸¹ Там само. — С. 180.

Картошхема стану договірно-правового оформлення встановлення державного кордону

© Укргеодезкартографія, 2006
 © Науково-дослідний інститут геодезії і картографії, 2006
 тел./факс 287 42 52, 502 80 64; e-mail: info@uki.com.ua